

נספח

מאמר על הפיוט לר' אברהם אבן-עזרא

- א. דברי מבוא במהות התפילה
- ב. החידתיות בפרשנות הפיוט
- ג. השימוש המושאל בכינויים
- ד. שאלות תוכן וסגנון
- ה. טוהר הלשון
- ו. טעויות בגזירה הדקדוקית
- ז. שושן ושושנה
- ח. חוסר דיוק בחריזה
- ט. בעיית ההיסטוריות של הביקורת
- י. הדרישה לבהירות פשטנית
- יא. המופת ההיסטורי וחילופו

א. דברי מבוא במהות התפילה

אמר אברהם המחבר: הנה נא הואלתי לדבר, כי בעבור היות כבוד המקום מלא כל מקום, ולא יוכל האדם להשמר בכל מקום, הוכן לו מקום שיהיה לו קבוע לתפלתו, והוא חייב לכבדו. גם חייב הוא האדם להודות ולשבח לאלהיו בכל רגע, כי חסדו עמו בכל חלקי הרגע שיחיינו ויתענג בהרגשות; רק בעבור היות האדם מתעסק בעסקי העולם, הושם לו זמן שיתפלל בו, והם עתים ידועים: ערב ובקר וצהרים. כי כל מי שיש לו עינים, ידע עת צאת השמש ועת נטותו ועת בואו, על כן חייב אדם שיתפלל שישמור פתחי פיו, ויחשוב בלבו שהוא עומד לפני מלך בידו להחיות ולהמית, על כן אסור שיתפלל אדם, ויכניס בתוך תפלתו פיוטין לא ידע עיקר פירושו; ולא יסמוך על המחבר ברצונו הראשון, כי אין אדם אשר לא יחטא, או המעתיקים חטאו.

א. הערות

אברהם המחבר: בלשונו של אברהם אבינו, אשר בהתחננו על סדום ואנשיה חזר ואמר: הנה נא הואלתי לדבר (בר' יח, כז; לא) ופירש אברהם אבן עזרא במקום: 'זאין מלת הואלתי כמו החילותי רק פי' רציתי'. ויש כאן אולי התנצלות על הסטייה המיוחדת במינה ממהלך הפירוש.

כבוד המקום... כל מקום... בכל מקום... מקום: משחק במשמעויותיו השונות של 'מקום' (הקב"ה, עולם ומלואו, איפה שהוא, מקום קדוש – בית כנסת) מצאנו גם בשיר ההיתולי של המחבר המשורר: כבודי במקומי (ראה ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, 575).

בכל רגע: אחר שדיבר במקום עובר, על-פי ההגיון הצרוף, לדבר בזמן.

חלקי הרגע: החלקים הם היחידות המרכיבות את הרגע.

ויתענג בהרגשות: בפעולות החושים, שאין להן הפסק. ולפיכך גם ההודיה לבורא הייתה צריכה להקיף כל שעה בחייו של אדם וכל מקום, מה שהיה הופך את התפילה לשיחה קולחת ומתמדת בין הנברא ובוראו.

ערב ובקר וצהרים: בתפלות ערבית שחרית ומנחה.

שיתפלל: נוסח אחר: כשיתפלל.

שישמור פתחי פיו: על-פי מ' ז,ה.

ברצונו הראשון: שהיה צדיק, וכיוון בדבריו לתפילה הגונה.

אין אדם אשר לא יחטא: על-פי תפילת שלמה מל"א ח, מו. ולפיכך צריכים דבריו לעמוד לביקורת.

חטאו: שגו ושיבשו בהעתקתם את נוסח התפילה – הפיוט.

הנוסח על-פי מקראות גדולות, דפוס ונציה רפ"ד-רפ"ו. רש"מ חילופי נוסח מכתב-יד הוכנה ב"מכון לתולדות חקר המקרא היהודי" שליד אוניברסיטת בר אילן. תודתי לפרופ' א' סימון על שנענה לבקשתי בזריות והעמיד לעיוני את החומר. חלוקתם הפנימית של הסעיפים וכן הכותרות ניתנו על-ידי המהדיר.

ב. החידתיות בפרשנות הפיוט

וכלל אומר: יש בפיוטי ר' אלעזר הקליר מ"כ ארבעה דברים קשים: הדבר האחד – כי רובי פיוטיו חידות ומשלים, ואזכיר מפיוטיו אחד, והוא 'ל(י)ראי יקפיל/ וחדשים יכפיל/ ליום זה פור הפיל/ ומציון ימלך'. יש מפרשים: כי 'ליראי' הוא ביו"ד וענינו הוא המשיח יקפיל הארץ לפניו, 'וחדשים יכפיל' – שיכפיל חדשי השנים וימהר ביאתו; ויש אומרים כי הוא בלא יו"ד, וענינו – יעביר, כמלת "ראי דרך בגי", 'וחדשים יכפיל' – יסתיר, והם העצבים החדשים מקרוב באו; וחכמי הדור יפרשו: 'ליראי יקפיל' – שיעביר אלה השמים הנמשלים לראי מוצק, 'וחדשים יכפיל' הם השמים החדשים. גם זה איננו נכון, כי אין משמע לשונו כי אם יעביר ראי, ויכפיל חדשים אולי עבותים הם, ויכפילם כדי שתהיה המכה בהם קשה.

ב. הערות

חידות ומשלים: דברים האמורים בערפול, והם קשים להכנה גם מכיוון שיש בהם מדרכי המשל וההשאלה. ובסוף ג' להלן חוזר על 'חידות ומשלים' פעמיים. ליראי יקפיל: טור למ"ד מתוך המלכויות המפורסמות של אלעזר בירבי קליר לראש-השנה, הפותחות: אנסיכה מלכי (ר"ה, 235). ליראי הוא ביו"ד: ופירוש, מי שירא אותי, ליראי. יקפיל: יקפיץ לו האל את דרכו. וחדשים: על-פי פירוש זה יש להבין חֲדָשִׁים. יכפיל: יורו וימהר.

יעביר: למשמעות העברה והסרה, הכלולה בשורש קפל, ראה ח' ילון, פרקי לשון, עמ' 140. וכן מ' זולאי, האסכולה הפייטנית, עמ' קיז, וראה ז' בן-חיים, קול רינה ותפילה, עמ' 120. והשווה פרקי דרבי אליעזר, פרק נא: כאדם שהוא פושט את טליתו... וחוזר ומקפל אותה כך מקפל את הארץ וחוזר ומחדש אותה למקומה כטלית... ובפיוטי אלעזר בירבי קליר: שמים בהקפילך. ראה א' שייבר, 'פיוט קלירי המובא על ידי קרקסאני', גנזי קויפמן, בודפשט תש"ט, עמ' 23. והשווה עוד: קופל פתחיה מהיכלי, ע' פליישר, 'לוח מועדי השנה בפיוט לר' אלעזר בירבי קליר', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 269.

כמלת ראי: ולפי זה יש להבין ל'ראי'. ופירוש, יסלק את לשון התוכחה של ירמיהו ב, כג: ראי דרך בגיא דעי מה עשית וכו'.

וחדשים: על-פי פירוש זה יש לנקד: וְחֲדָשִׁים.

יסתיר: אפשר שיש להעדיף נוסח: יסתור.

חדשים מקרוב באו: על-פי מה שנאמר על האלילים בשירת האוינו (דב' לב, יז).

לראי מוצק: על-פי איוב לו, יח... לשחקים חזקים כראי מוצק.

השמים החדשים: על-פי יש' סה, יז; סו, כב.

עבותים הם: על-פי עבתים חדשים (שופ' טו, יג; טז, יא-יב) מציע המחבר על-דרך הלגלוג לראות ב'חדשים' כינוי לעבותים.

ג. השימוש המושאל בכינויים

היתכן שיאמר אדם: אין בכל החיים חכם כעֵיר, ויאמר כי ענינו אדם, שנאמר: "ועֵיר פרא אדם יולד", או יאמר: אשרי העם עובדי אש ומשתחווים לשמש, ויאמר כי אש הוא השם הנכבד והנורא, שנאמר "כי יי' אלהיך אש אוכלה הוא אל קנא", גם הוא שמש שנאמר "כי שמש ומגן יי'", אף כי אלה בלי כ"ף דמות "כראי חזקים". ולא דמה הכתוב השחקים לראי כי אם בחזק, היתפלל אדם ברוך אתה אריה, בעבור שנמצא על המקום "כאריה ישאג", הייטיב בעיני יי'? ולמה לא נלמד משלמה, שלא היה חכם אחריו כמהו, והנה תפלתו שהתפלל מודעת, וכל יודע לשון הקדש יבין אותה, ואיננה חידות ומשלים; וכן תפלתו של דניאל, שהיה "משרא קטריין". והנה אלה לא התפללו כי אם בדברים מבוארים שהיו חכמים, אף כי המתפלל על אנשים רבים, וכלם אינמו חכמים. וכן כל תפלה לחול ולקדש שתקנו הראשונים אין בה חידות ומשלים.

ג. הערות

החיים: החי עלי אדמות.

ענינו אדם: היינו 'עיר' הוא כינוי לאדם, על-פי איוב (יא, יב) ועיר פרא אדם, שאבן עזרא מפרש במקום: כמו עיר ופרא הוא האדם כאשר יולד.

עובדי אש: תחת אשרי העם יודעי תרועה ה' באור פניך יהלכון (תה' פט, טז). ומשתחווים לשמש: על-פי דב' יז, ג.

אש אוכלה: דב' ד, כד.

שמש ומגן: תה' פד, יב.

בלי כ"ף דמות: גם השימוש בכינויים, המבוססים על השוואה שאינה מוגבלת במקראות על-ידי כ"ף הדמיון, יכול להיות אבסורדי, על אחת כמה הכינוי ראי, שהצד השווה בינו ובין שחקים מוגבל לחזק בלבד, כפי שמרמזת גם כ"ף הדמיון כראי.

ברוך אתה אריה: בחתימת ברכות, ותחת כינויי הרחמים השכיחים: ברוך אתה רופא חולי עמו ישראל...מברך השנים, וכל כיוצא בהם. וכינוי אריה לקב"ה מצוי לעתים מזומנות בדרשות מעל. כך למשל: יבוא אריה (הקב"ה) במזל אריה (בחודש אב) ויבנה אריאל (את בית המקדש) (פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבאום, עמ' 239), וכן: יבא אריה (הקב"ה) ויציל אריה (את דניאל) מפי אריה (מגוב האריות, במדבר רבה יג, ד).

כאריה ישאג: ה' יא, י.

מודעת: ידועה ומפורסמת.

משרא קטריין: על-פי דנ' ה, יב.

התפללו: תפילותיהם באות במקרא, ראה מל"א ת, כב-נג (תפלת שלמה), דנ' ב, יט-כג (תפלת דניאל).

הראשונים: הכוונה לתפילת-הקבע שנתקנה בידי חז"ל.

ד. שאלות תוכן וסגנון

ומה ענין יש שיכפיל השמים החדשים יהיו שנים ויכפילם? ולאמר על המקום 'ליום זה פור הפיל' איננו נכון, כי המשליך גורל לא ידע מה יהיה. והיה ראוי שיברח ממלת 'פור הפיל', כי לא תמצא כי אם במקום הצורר. ועוד, אחר שיעביר אלה השמים והארץ, איך ימלוך מציון, והיא חלק מהארץ? ענה אחד מחכמי הדור ואמר, כי חרוז יקפיל הצריכו שיאמר 'פור הפיל'. השיבותיו כי לא מצאנו הנביאים בכל תפלתם שיעסקו בחרוז; ועוד כי היה לו לעשות על חרוז אחר, ולמה רכב על פיל, ואותו לארץ פיל? ואם ראה בחלום שיעשה חרוז על 'פיל', והוצרך בהקיץ לפתור חלום, יהיה אומר: 'לוחץ יעפיל/ להתנשא יפיל/ ורמי לב ישפיל/ ומציון ימלוך'.

ד. הערות

השמים החדשים: כאן חוזר לפירוש המוסמך, אשר נטש בסוף ב, לעיל. המשליך גורל: אבל השווה יש' לד, יז. הצורר; המן הרשע, והשווה אס' ג, ז; ט, כד. אחד מחכמי הדור: נראים הדברים, שעמד המחבר בוויכוח אמיתי עם חכמי רומא. בפעם הראשונה שהזכיר את חכמי הדור הביא בשמם את הפירוש האמיתי לתיבת ראי. כאן ובהמשך, ראה ח להלן, הוא מביא בשם אחד מחכמי הדור נימוק פרוזודי לשימוש המלים שבירר לעצמו. שיעסקו בחרוז: כידוע אין האמצעי השירי הזה משמש במקרא, ואם כן, איננו חשוב כדי להעכיר בעטיו את סגנון השיר-התפילה. לשאלת החריוז במקרא השווה ספר העיונים והדיונים, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 47. רכב על פיל: בנה את שירו על חרוז 'פיל'. והוצרך בהקיץ לפתור חלום: כדי לבטל את השפעתו הרעה על-ידי הגשמתו בהקיץ. השווה ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ב, 35. לוחץ יעפיל להתנשא: את האויב המרים ראש. ונקט כאן בדרך הפסיחה בין צלעיות, שלא הייתה מקובלת בפיוט הקדום, אבל הייתה רגילה בבתים כתובים במשקל הארוך נוסח דונש. השווה בשיר 'דעה לבי חכמה' (ד 316): והודה היוצר/ לבבות הנוצר/ נפשות הבוצר/ לרוחות כבירים (שירי דונש בן לברט, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תש"ז, עמ' סח). ובשיר 'תחלת החכמה' (ת 220): שמואל המורה/ פתאים הפורה/ תבונות היורה/ חניתו במורים (שירי החול לשלמה אבן גבירול, מהדורת ח' ברודי וח' שירמן, ירושלים תשל"ה, עמ' 138).

ה. טוהר הלשון

והדבר השני: שפיוטיו מעורביים בלשון תלמוד. וידוע כי יש כמה לשונות בתלמוד ואינמו לשון הקדש, וכן אמרו לשון מקרא לחוד ולשון תלמוד לחוד. ומי הביאנו בצרה הזאת להתפלל בלשונות נכריות? הלא נחמיה הוכיח המדברים לשון אשדודית, ואף כי בעת התפלה. ולמה לא נלמד מן התפלה הקבועה שהיא כלה דברי צחות בלשון הקדש, ולמה נתפלל בלשון מדי ופרס ואדום וישמעאל?

ה. הערות

לשון הקדש: הכוונה, כנראה, ללשונות מדי ופרס, הנזכרים בהמשך. לשון מקרא לחוד ולשון תלמוד לחוד: מאמר הבא בשם ר' יוחנן בבבלי, עבודה זרה נח ע"ב, חולין קלז ע"ב. נוסח זה הוא גם נוסח כתב-היד הספרדי למסכת עבודה זרה, מהדורת ש' אברמסון, ניו-יורק תשי"ז, עמ' 104. אבל בדפוסים הנוסח: לשון תורה לעצמה לשון חכמים לעצמן. וההבדל בין לעצמה לבין לעצמן תלוי בגרירה; אחרי תורה בא לעצמה, אחרי חכמים – לעצמן (כמו לעצמם). מאמרו של ר' יוחנן בא לתת הצדקה לשימוש במטבע שטבעו חכמים בשני מישורים. מבחינת הדקדוק: רחלות ולא רחלים, ומבחינת המילון: מזג ולא מסך (ראה לעיל, עמ' 26). אכן עזרא מביא אותו, כנראה, כדי להצדיק הפרדה בין סגנונות כשהיא לעצמה. וכך פירש גם המשכיל ר' יצחק סאטאנוב את דברי ר' יוחנן, כמי שיוצא נגד העירוב של לשון-מקרא הצח והמדויק בלשון-חכמים (ראה יצחק סאטאנוב, 'מדרכי הלשון והמליצה', המאסף, טבת תקמ"ח, עמ' פח). למשמעותו המקורית של מאמר ר' יוחנן, ראה עוד י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים ותל-אביב תש"ח, עמ' 282–283, וכן י' קוטשר, 'ביצוע תנועות u, i בתעתיקי העברית המקראית בארמית הגלילית ובלשון חז"ל', ספר ב' דה-פריז, ירושלים תשכ"ט, עמ' 230–231 (= מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' קמז–קמח).

נחמיה: ראה נח' יג, כד.

דברי צחות: הכוונה ללשון-מקרא כנגד לשון-חכמים. אבל השווה בתפילת מוסף לשבת נָטַל כבוד מבית חיינו. מפני יד שנשתלחה במקדשנו ועוד. וראה לעיל, עמ' 24–27.

ואדום וישמעאל: לשון נוצרים ומוסלמים.

ו. טעויות בגזירה הדקדוקית

והדבר השלישי: אפילו המלות שהם בלשון הקדש יש בהם טעויות גדולות, כמו 'אנסיכה מלכי לפני'. והנמצא מזה הענין – "ואני נסכתי מלכי", והוא מן הבנין הקל על משקל 'נפלתי' ו'נדרתי'. והעתיד – 'אסוך' או 'אנסוך', כמו

'אפול' ו'אדור'. ומן הבנין הכבד יאמר 'הפיל', והעתיד - 'אפיל', וכן מן 'הסיד' יאמר 'אסיד' או 'אנסיד' בהראות הנו"ן, כמו 'ולנפיל ירך'. והנה יהיה פירוש 'אנסיכה מלכי' - אעשה ממנו נסוך, כמו "בל אסיד נסכיהם מדם". ויש מפרשים "נסכתי מלכי" כמו משחתי, ואם היה הפירוש אמת, תהיה טעות שנית. ולמה לא אמר ארומם מלכי, או אשבת ואודה או אקדש, רק בקש מלה להראות חכמתו לשומעים. ואנחנו חייבים לדעת דקדוק הלשון היטב שלא נטעה, כמו המברכים ברכת המזון, שיאמרו 'זננו' ולא ידעו כי 'זננו' הוא מן 'זנה', כמו 'עננו' מן 'ענה'. ולא יאמר מן 'זן' כי אם 'זוננו' כמו "שובנו אלהי ישענו". ופעם יאמר 'צו' לשון עבר והוא לשון ציווי, כאשר יאמרו רבים בתענית 'שחל עניו פניך', וידוע שהשי"ן במקום 'אשר', כמו "מה שהיה הוא שיהיה"; ו'חל' הוא לשון צווי לעתיד, כמו "חל נא את פני יי". והנכון לומר שחלה, כמו "ובהכנעו חלה את פני יי".

1. הערות

אנסיכה מלכי: פתיחת המלכויות המפורסמות של אלעזר בירבי קליר (ר"ה, 233). וראה עוד: מלכי אנסיכה (מבחר השבעים, ירושלים תש"ח, עמ' לג).

ואני נסכתי מלכי: תה' ב, ו. נסכתי מתאים כאן מבחינת המשמעות, אבל לא מבחינת הבניין (קל לעומת הפעיל).

אסוך או אנסוך: שמא צריך להיות: אנסוך או אסוך.

הבנין הכבד: הפעיל, המתבקש כאן לפי צורת אנסיכה.

ולנפיל ירך: במ' ה, כב.

נסוך: מלשון נָסַךְ, ולא מלשון נָסַף. וגרסת: נסך, בלא וי"ו, היא הרגילה בכל כתבי־היד.

כל אסיד נסכיהם מדם: תה' טז, ד.

נסכתי: על־פי נסכתי מלכי, הנזכר לעיל.

טעות שנית: שהרי לא ייתכן לגזור בניין הפעיל 'אנסיכה' מן הקל 'נסכתי'. והשווה מה שהורה משה אבן־עזרא בספר העיונים והדיונים, עמ' 205: 'אם תמצא איפוא שרש מן השרשים אשר לא ייבנה ממנו אלא הנפעל וההתפעל או הפְּעוּל, אל תטה אותו אלא כפי שתמצאהו - נפעל או התפעל או בדפוס מה שלא נזכר פועלו'.

ולמה לא אמר: גזירת בניין מבניין אפשרית לפי הבנתו של המבקר במקום דוחק השיר בלבד, ואילו כאן יכול היה הפייטן להשתמש בכמה־זכמה פעלים אחרים לענין משיחה והכתרה. וראה א' גולדנברג, 'דוחק השיר בתורת־הלשון העברית בימי הביניים', מחקרי לשון מוגשים לז' בן־חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 117 ואילך.

להראות חכמתו לשומעים: והשווה בספר שפה ברורה, מהדורת מ' וילנסקי, עמ' 294, שם טען, שהפייטנים מבקשים לעצמם 'מלות זרות ויברחו מלשון המקרא'.

זננו: יש להבין זננו. לעניין חילופי גזרות, ראה דבריו בספר שפה ברורה, מהדורת ליפמן, פיורדה תקצ"ט, דפים כה"כו.

שובנו אלהי ישענו: תה' פה, ה. והכול מגזרת ע"ו.

צו לשון עבר: השווה יוסי בן יוסי, 160, וכן יניי, רסב"ג. ועבר לדבר כאן בגזרת ל"ה.

שחל עניו פניך: השווה נוסח ההקדמה לשלוש-עשרה מידות בסידור רב סעדיה גאון, עמ' שד: אל הורתנו לומר שלש עשרה זכור לנו ברית שלש עשרה שחל עניו לפניך מקדם. וראה עוד בפיוט 'יום אתא לכפר פשעי ישנה' (י' 1628); היום חל בו ציר סלח נא (י"כ, 591). וראה עוד לפיוטי אלעזר בירבי קליר, צונץ, שירת בית הכנסת. עמ' 382.

מה שהיה הוא שיהיה: קה' א, ט. שייך הזיקה משמשת כרגיל בלשון-חכמים, אבל המבקר אין לו, כביכול, מקור להצדקתה אלא על-פי המקראות.

חל נא פני יי: מל"א יג, ו.

חלה את פני יי: דה"ב לג, יב.

ז. שושן ושושנה

ועוד כי לשון הקדש ביד ר' אלעזר נ"ע עיר פרוצה אין חומה, שיעשה מן הזכרים נקבות והפך הדבר. ואמר 'שושן עמק אוימה'. וידוע כי ה"א שושנה- לשון נקבה, וישוב הה"א תי"ו כשיהיה סמוך, "שושנת העמקים". ובסור הה"א או התי"ו יהיה לשון זכר, כמו 'צדקה' ו'צדק'. ואיך יאמר על שושן 'אוימה', ולמה ברח מן הפסוק ולא אמר 'שושנת עמק אוימה'? ועד מה ענין לשושנה שיתארנה באימה, התפחד השושנה? ואין תואר השושנה כי אם קטופה או רעננה או יבשה.

ז. הערות

חומה: חומת הדקדוק, והשווה דברי ר' משה אבן עזרא בספר העיונים והדיונים, עמ' 219: 'ושער הזכר והנקבה השתלט גם עליו והיה מומחה בו ובקי בהליכותיו... ואל תבוא אליו בהיקשים...'

שושן עמק אוימה: כך פותחת הקדושתא למוסף יום-כיפור במחזור רומא (מחזור בני רומא, ליורנו תרכ"א, חלק שני, דף עט):

שושן עמק אימה/ שבת שבתון לקימה (ש 765, יר"כ 332).

וישוב: פירוש ויַעֲשֶׂה, ותרגם מן سار. והשווה גם ריבוי צורות 'מן' תחת מ"ם השימוש ועוד.

שושנת העמקים: שה"ש ב, א. ונדרש על עם ישראל בין האומות.

צדקה וצדק: ואכן מה שבא במל"א ז, כו כ'פרח שושן' לובש בדה"ב ד, ה צורת 'פרח שושנה'.

אוימה: בלשון נקבה. אבל כוונתו של הפייטן למכונה, והוא ישראל.

ואין תואר השושנה: אבן-עזרא, ברוח הראציונאליזם, רואה את הפרח כפשוטו. ואמנם זה משמש הרבה בשירת הגן הספרדית, שכולה נהנתנות. ראה לעיל,

עמ' 13.

ח. חוסר דיוק בחריזה

אמר אחד מחכמי הדור: הוצרך לומר 'אויימה' בעבור שתהיה חרוזתו עשירה. השיבות: אם זאת חרוזה עשירה, הנה יש בפיוטיו חרוזים עניים ואביונים מחזרים על הפתחים: שחיבר 'הר' עם 'נבחר', אם בעבור היות שניהם מאותיות הגרון, אם כן יחבר עמם אל"ף ועי"ן. ועם הבי"ת והוי"ו שהוא גם מחבר 'לוי' עם 'נביא' יחבר עמם מ"ם ופ"ה, ויהיו כל החרוזים חמשה כמספר מוצאי האותיות. ואם סבת חבור ה"א עם ח"ת בעבור היות דמותם קרובות במכתב, אם כן יחבר רי"ש עם דל"ת, ואף כי מצאנו "דעואל", "רעואל", "דודנים", "רודנים". וכן יחבר 'משפטים' עם 'פתים' כי הם ממוצא אחד, ונמצא הטי"ת תמורת תי"ו, במלת "נצטדק", "הצטיידנו"; "ויצטידו". וכן חבר 'יום' עם 'פדיון' ו'עליון'. גם זה איננו נכון, אף על פי שנמצא מ"ם במקום נו"ן, כמו "חיון" ו"חטין", איך יחליף מ"ם 'יום' שהוא שורש, עם נו"ן 'עליון', 'פדיון' שהוא מן 'עלה' ו'פדה', והוא איננו שרש? ועוד, מה ענין החרוז רק שיהיה ערב לאוזן, ותרגיש כי סוף זה כסוף זה. ואולי היתה לו הרגשה ששית, שירגיש בה כי המ"ם כמו הנו"ן, ואיננו ממוצא אחד? ועוד חבר 'עושר' עם 'עשר תעשר', גם זה איננו נכון רק אם היה המתפלל אפרתי.

ח. הערות

חרוזתו עשירה; כוונתו של אותו חכם, כנראה, לחרוז הפייטני המורכב ¹emeQ ²uYMA / loQaYMA. ראה ב' הרושובסקי, 'השיטות הראשיות של החרוז העברי מן הפיוט עד ימינו', הספרות, ב (תשל"א), עמ' 738 ואילך, וכן מאמרי, שם, עמ' 763. אבל נראה, כי אבן-עזרא, שהיה אמון על תורת החרוז הספרדי המדויק, לא ירד לעומק כוונתו.

שחיבר הר עם נבחר: לא ידוע היכן חיבר הר עם נבחר. אבל חריות ה"א בחי"ת בראש הברת החרוז ידועה לפחות שלוש פעמים בקרובת 'שושן עמק'. השווה שם: יודעיו חמול וחס/ יוקשיו לפוערת הס (י"כ, 334), וכן בהמשך: הזכר ישיבת אהל/ המאבק לשר גחל// הצילה שאונו מבהל/ הצגים להרסות מחל (י"כ 339). ונראה, שצריך לקרוא את ההברה האחרונה בסגול. לכל העניין ראה ש"י רפפורט, תולדות ר' אלעזר הקליר, ורשה תרע"ג, עמ' 208. וכן ש"ד לוצאטו באגרותיו, מהדורת ש"א גרבר, פשמישל תרמ"ב, עמ' 465.

מאותיות הגרון: אמנם כן, ניבא ולא ידע מה ניבא. מבטא החי"ת השמית הלך ונתקלקל בארץ-ישראל בהשפעת היוונית, כנראה. ומפורסמת הברייטא הקובעת: 'אין מעבירים לפי התיבה לא חיפין ולא בשנין ולא טבעונין (= בני חיפה, בית שאן וטבעון) מפני שהן עושין חיתין הותין (= ה"אין) ועינין אינין' (ירושלמי, ברכות ד ע"ד, וראה שרידי הירושלמי, מהדורת ל' גינצבורג, ניריורק תרס"ט, עמ' 7). והשווה י' קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, ירושלים תש"י, עמ' 49-50.

לוי עם נביא; השווה בסילוק של אלעזר בירבי קליר לפרשת החודש: חדשות להביא/ ביד איש נביא/ משבט לוי (בר, 702). והוא אליהו הנביא, שהפייטן מבקש על התגלותו המחודשת. ואמנם בארץ־ישראל הייתה הגיית הוי"ו, שלא כמו בהגייתה הדרשנית, הדומה להגיית האות ו הערבית, קרובה להגיית הבי"ת הרפויה. ובכתב־יד עתיקים מארץ־ישראל מתחלפות הבי"ת הרפויה והוי"ו גם בכתיב. ראה י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים ותל־אביב תש"ח, עמ' 1223–1226. דוגמאות מן חריות הפייטן יניי מביאים מ' זולאי, 'מחקרי יניי', עמ' רמה, וכן י' רצהבי, 'היגוי קדום במסורת החרוז העברי', בר־אילן ספר השנה, יא (תשל"ג), עמ' 272.

חמשה כמספר מוצאי האותיות: לקיומם של חמישה בסיסי־חיתוך יסודיים בפה ראה כבר ספר יצירה, מהדורת א' גרינוולד: עשרים ושנים אותיות יסוד...קבועות בפה בחמשה מקומות (IOS, I (1971), p. 147).

במכתב: בכתיבה, בצורתם הגראפית.

ואף כי: בכל זאת לא ייתכן להחליף ביניהם במבטא.

דעואל רעואל דודנים רודנים; במ' א, יד ועוד – במ' ב, יד. בר' י, ד – דה"א א, ז.

משפטים עם פתים: אינם נחרזים לעולם בשירת ספרד.

נצטדק הצטיירנו ויצטירו: בר' מד, טז; יח' ט, יב; ויצטירו שם, ט, ד.

יום עם פדיון ועליון: מלים אלה חורזות לעתים קרובות בפיוטי האשכנזים, ראה במצוטט לעיל אצל שי"ר ושד"ל. וכן H. Yalon, Zur Palästinischen Aussprache des Schluss-m wie n, MGWJ, 77 (1933), pp. 429–30.

השווה גם י' רצהבי, היגוי קדום וכו', עמ' 277.

חיין וחטין: איוב כד, כב; יח' ד, ט.

עושר עם עשר תעשר: גם כאן מדובר, כמובן, בחרוז מופסק.
CošER / to^casER

אפרתי: רמז לבני אפרים, שנתחלפה להם שבולת בסבולת, השווה שופ' יב.

כי סוף זה כסוף זה: על־פי הסטאנדארטים הערביים של החרוז הסיומי המדויק.

ראה מאמרו של הרושובסקי הנזכר לעיל, עמ' 732 ואילך.

ט. בעיית ההיסטוריות של הביקורת

יש אומרים: אין משיבין את הארי אחר מותו. התשובה – רוח אל עשתנו, כלנו ומחומר קורצו הקדמונים כמונו, ואוזן מלים תבחן. וכלנו נדע כי דניאל היה נביא ורב על כל חרטומי בבל וחכמיה; והנה אמרו חכמים ז"ל: טעה דניאל בחשבוננו, והחשבון הוא דבר קל. ועוד כי ירמיה הנביא בזמן דניאל היה. ואחר שהראו חכמינו הראיה על טעותו, האמור יאמר להם: אילו היה דניאל חי היה מטעה המטעים אותו? ואחרים אמרו: 'רחמנא ליבא בעי'. אם כן למה נצטרך לדבר? כי הוא יודע תעלומות לב. והלא תקנו הקדמונים

לאמר בצום כפור: 'היה עם פיפיות שלוחי עמך בית ישראל ואל יכשלו בלשונם'.

ט. הערות

אין משיבין את הארי אחר מותו: בבלי, גיטין פג ע"ב. ברוח הביקורת הרילאטיביסטית, המכירה במגבלותיו של דור מאוחר להבין ולהעריך יצירות קודמים.

רוח אל...ומחומר קורצו...ואוזן מלים תבחן: זכרי דברים ברוח הווכחנות של ספר איוב לג, ד: ו; לד, ג.

טעה דניאל בחשבונות: בבלי, מגילה יב ע"א. והשווה בפירוש ר' אברהם אבן-עזרא לדנ' ט, ב.

דבר קל: לבירור אם אמת אם לאו.

שירמיה הנביא בזמן דניאל היה: ואם אמנם טעה דניאל, היה ירמיהו הנביא מתקן אותו.

מטעה המטעים אותו: מכחיש את חשבונם של המכחישים.

רחמנא ליבא בעי: בבלי, סנהדרין קו ע"ב.

היה עם פיפיות וכו': רשות קדומה לשליח-ציבור. ראה ר"ה, 230–231, וכן במבוא שם, עמ' מד.

י. הדרישה לבהירות פשטנית

והדבר הרביעי: שכל פיוטיו מלאים מדרשות ואגדות וחכמינו אמרו: 'אין מקרא יוצא מידי פשוטו', אם כן אין ראוי להתפלל, אלא על דרך פשט ולא על דרך שיש לו סוד או הוא על דרך משל, או הוא כענין שאין הלכה כמותו, או שיתפרש לענינים רבים. הלא ידענו ממדרש שיר השירים, שכל 'שלמה' האמור שם הוא קדש וענינו – המלך שהשלוש שלו, הנכון שיאמר אדם בתפלתו: הושיעני המלך שלמה? והנה מצאנו במקרא, האומרים "מה משא יי'", וידוע כי יש "משא" כמו נבואה, והמדברים לירמיה הנביא "מה משא יי'" לא ידע הנביא סודם, שלא היו אומרים כי אם מענין "איש איש על משאו". ואמר היודע הנסתרות לנביא, שיאמר להם "כי המשא יהיה לאיש דברו והפכתם את דברי וגו'", אכן תאמרו "מה דבר יי' ומה ענה יי'" שאין במלה ספק בענין, וכן "לא תקראי לי עוד בעלי", והלא הוא בעל נעורים כמו "איש", לכן בעבור היות שם 'בעל' ספק עם שם 'הבעל' שהוא צלם אמר הנביא, אפילו מלה שיש בה ספק כענין צלם, לא תאמרי לי כי אם 'איש'.

הערות

אין מקרא יוצא מידי פשוטו: שבת סג ע"א ועוד.
 שאין הלכה כמותו: השווה יחס הקראים אל הפיוט. ראה ש' ליברמן, שקיעין²,
 ירושלים תש"ל, עמ' 17-18, 100.
 ממדרש שיר השירים: ראה שם א, א ומקבילות. המדרש תופס את תיבת שלמה
 בשיר השירים כאילו הייתה שלומו ומפרש אותה כמכוונת כלפי
 הקדוש-ברוך-הוא.
 מה משא יי: יר' כג, לג.
 יש משא: מלאכי א, א.
 סודם: שהם צוחקים לו, ומתכוונים למשא כפשוטו.
 איש איש על משאו: במ' ד, מט. ובלשון הכתוב: על עבדתו ועל משאו.
 כי המשא יהיה וכו': יר' כג, לו.
 מה דבר יי: שם כג, לו.
 בענין: במשמעות. אבל במקור שלנו הנוסח: כענין וכן...
 לא תקראי לי עוד בעלי: הו' ב, יח.
 בעל נעורים: יואל א, ח.

יא. המופת ההיסטורי וחילופו
 והגאון רב סעדיה נשמר מאלה הארבעה דברים בבקשותיו השתים, שלא
 חבר מחבר כמו הם, והם על לשון המקרא ודקדוק הלשון באין חידות
 ומשלים ולא דרש. וחכם היה בצרפת, גם הוא חבר בקשה, תחלתה - 'אמרי
 האזינה יי', ויש בה דברים אינמו נכונים: מהם שאמר 'הרחבת עולמות אין
 להם גבול', ומה שאין לו גבול - איננו נברא; ואמר 'כי שמך כך ובך שמך',
 ואילו ידע מה פירוש 'שם', לא היה זה הדבור עולה על לבו. ועוד אחר
 שאמר 'כי שמך כך', הלא הוא בעצמו 'כך שמך'. כי מה הפרש בין 'שלוש
 עליך' או 'עליך שלום'; 'ראובן אתה' או 'אתה ראובן'; 'תפשוש חיים' או
 "חיים תפשוש"; "יברכך יי" וישמרך", "יי" ישמרך מכל רע". ואין זה דרך
 תפלה, אלא דרך שחוק. וחכם אחד שחבר שתי מלות והיו לאחדים בפיו, כמו
 'אברמל' פירוש - אבאר מלה, או אברר מלה. והנה עשה הפך מה שאמר, כי
 לא באר המלה, ולא דבר ברור רק כלל בשפתו שפת הקדש. ולא אוכל לבאר
 אחד מני אלף מטעות הפייטנים. והטוב בעיני - שלא יתפלל אדם בהם, כי
 אם התפלה הקבועה, ויהיו דברינו מעטים, ולא נענש בדין.

יא. הערות

בבקשותיו השתים: ראה סידור רס"ג, עמ' מה ואילך. החידוש בבקשות אלה,
 שנועדו לתפילת היחיד, ויש בהן רנסאנס של התפילה הקמאית הפשוטה
 והפרוזאית. בסגנון של הבקשות נעדרים לחלוטין חידושי הפייטנים, ויש בהן
 כבר רמזים רעיוניים לזרמים בפילוסופיה הערבית החדשה. בקשותיו של

סעדיה נתקבלו על לבם של בעלי הסגנון החדש בספרות, ובדרך-כלל ידעו אותם בעל-פה. הם נעשו דוגמא לחיקויים רבים. ראה מה שכתב י' רצהבי, "בקשת" ר' בחיי והשפעות רס"ג ורשב"ג עליה, סיני, עה (תשל"ד), עמ' צג – קג.

לשון המקרא ודקדוק הלשון באין חידות ומשלים ולא דרש: כאן מנה לפי הסדר את הליקויים השני, השלישי, הראשון והרביעי, שמצא בפיוטי אלעזר בירבי קליר.

אמרי האזינה יי: בלתי-ידוע. אבל כנראה מדובר בטקסט שהוא חיקוי לבקשותיו של רב סעדיה.

כי שמך כך וכך שמך: ראה ספר שיעור קומה, מהדורת ש"מ כהן (עבודת דוקטור), ניריורק 1982, עמ' 629, 631–3, 636, 638. דיבור זה כלול גם בתוך בקשה בלתי-מחורזת, הנתונה בהעתקה חלקית בכתב-יד הספרייה הבריטית Or. 5557 P, דף 24 (הראני פרופ' פליישר). אבל מצאנו 'בך שמך ושמך בך' כבר בסילוק של ינאי לפרשת וארא (שמ' ו, ג), בתוך כתב-יד קימברידג' T-S NS 243.181 (a). וראה גם א"מ הברמן, שירי היחוד והכבוד, ירושלים תש"ח, עמ' צז. וראה גם במעשה מרכבה: הוא שמו ושמו הוא, אצל ג' שלום Jewish Gnosticism, עמ' 114. וראה מ' אידל, 'תפיסת התורה בספרות ההיכלות וגלגוליה בקבלה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"א), עמ' 23 ואילך.

תפשוּם חיים... חיים תפשוּם: מל"א כ, יח.

פירוש שם: סוד השם הוא אחד מגילויי החיצוניים דווקא של האל. השווה בפירושו של ר' אברהם אבן-עזרא לשם' כ, א. וראה 'ספר השם' לאותו מחבר, השער השמיני.

יברכך יי וישמרך: במ' ו, כד.

יי ישמרך מכל רע: תה' קכא, ז.

אכרמל: לא ידוע. אבל השווה דברי יהודה אלחריזי (תחכמוני, שער י"ח) על חכמי צרפת: 'והם מעמיקים בשירים לעשות חדוש/ ולא יבינם אדם כי אם בפרוש' (ח' שירמן, השירה העברית בספרד וברובאנס, עמ' 143).

אברר: במקור שלנו חוזר בטעות שוב 'אבאר'.

ויהיו דברינו מעטים: כאן חוזר לפסוק בקוהלת (ה, א), ששימש לו נקודת-מוצא.